
5.2. Максим Ковалевський: похід у владу

*«Говорити проти моїх переконань
ніколи не спадало мені на думку»*

Максим Ковалевський

Максим Максимович Ковалевський був не лише відомим істориком, юристом, соціологом, а й впливовим політичним діячем Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Його шлях у політику був типовим для вихідця з ліберальної за поглядами поміщицької родини та представника прогресивної університетської професури того часу.

Важливі аспекти громадсько-політичної роботи М. Ковалевського до сього часу не знайшли достатнього висвітлення у науковій літературі. Між тим у його спогадах, листуванні та інших джерелах чітко відрефлексовані усі рівні усвідомлення ним та його соратниками ролі і завдань політичної діяльності: пізнавальний (величезна кількість політико-правових фактів вивчаємого періоду), емоційний (почуття, переживання, настрої нашого героя та його оточення), оціночний (характеристика суспільно-політичних умов, цілей та результатів діяльності окремих політиків, партій, соціальних груп).

Становлення та розвиток політичних переконань, набуття великої кількості політико-правових знань, що у підсумку сприяло зверненню М. Ковалевського до громадсько-політичної роботи, відбувалося синхронно з формуванням інших ціннісних орієнтирів, усвідомленням як власних, так і групових інтересів, цілей та потреб. Продиктовані М. Ковалевським мемуари, написані ним праці (насамперед соціологічні та правові), а також листування засвідчують адекватне розуміння ним політичних проблем того часу, своєї власної спроможності впливати чи не впливати на їх позитивне вирішення.

Формування політичних поглядів будь-якої людини розпочинається у підлітковому віці. Виробленню активної громадянської позиції майбутнього науковця та політика сприяло у першу чергу сімейне виховання та родинні традиції¹. Непотрібно

¹ Племінник та спадкоємець Є. П. Ковалевський писав про дядю: «Родові та сімейні традиції він цінив, зберігаючи у ладу сімейні

спеціально говорити про патріотизм у його родині, відомій багатьма воїнами-героями (серед них П. С. Нахімов). Батько Максим Максимович-старший, який сам у молодості воював проти Наполеона, брав сина на усі урочисті заходи, присвячені Вітчизняній війні 1812 р.²

На формування політичних поглядів М. Ковалевського вплинули ліберальні (а наприкінці життя антикріпосницькі) погляди його батька, який 30 років виконував обов'язки предводителя Харківського губернського дворянства³. У дитинстві хлопчик не бачив від батьків та інших родичів «проявів дворянського самодурства»⁴.

Вважаємо, що дещо запізніле (лише у 1905 р.) рішення М. Ковалевського-молодшого активно займатися політикою зумовлено і прикладом батька, який за часів правління Олександра I відмовився служити при імператорському дворі. Максим Максимович-молодший пояснював його рішення так: «Занадто дорожив становою честю. Він дорожив нею настільки, що вважав нижче себе відправлення будь-яких придворних обов'язків»⁵.

Водночас серед найближчих родичів були відомі державні діячі, в тому числі власник сусіднього маєтку, міністр освіти, член Державної ради Є. Ковалевський, котрий спілкувався з підлітком під час своїх нечастих візитів на малу батьківщину, пророкуючи йому «блискуче майбутнє»⁶.

Гувернер І. Гранжан вчив свого єдиного учня республіканським та революційним гаслам та пісням («Марсельєза»),

папери, портрети, листування, старовинні грамоти та ін.». Див.: М. М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин: [сб.]. — Пг., 1917. — С. 43.

² Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — М., 2005 — С. 56.

³ Там само. — С. 52.

⁴ Там само. — С. 56.

⁵ Там само. — С. 56.

⁶ М.М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 10.

заохочував до читання книг Вольтера, Ж. Ж. Руссо, інших просвітителів⁷.

Реформи імператора Олександра II, в тому числі лібералізація суспільного життя, спричинили кардинальні зміни в усіх сферах суспільного життя. Серед інших факторів формування радикальної громадянської свідомості багатьох представників молодого покоління можна назвати ліберальну та революційну літературу і публіцистику 1860-х – 1870-х рр.

Ознайомлення М. Ковалевського з новітніми ідеями на час його навчання у 3-й Харківській чоловічій гімназії, коли він зачитувався книгами прогресивних авторів та ліберальними журналами 1860-х – 1870-х рр. Окрім сімейної бібліотеки, підліток користувався книгами свого родича – професора Харківського університету Г. Риндовського⁸.

Лекції та особисте спілкування з Д. Каченовським та іншими прогресивно мислячими викладачами і студентами під час навчання у Харківському університеті завершило формування ліберального політичного світогляду М. Ковалевського. Частина викладачів університету доводила слухачам необхідність реформ у Росії. У лекціях Д. Каченовського пропагувалися загальноліберальні ідеї (критичне ставлення до російського самодержавства, ідеї розширення виборчого права та місцевого самоуправління, встановлення конституційної монархії подібно до англійської), чітко простежувалися антипатія до німецької метафізики та симпатія до українофільства⁹.

Молодь завжди більш активно сприймає нові ідеї. Нові суспільно-політичні умови, зокрема введення Статутом 1863 року широкої університетської автономії, радикалізували студентську молодь 60-х – 70-х рр. XIX ст. Студентство 1860-х – 1870-х рр. демонструвало нові стандарти інтелектуальної поведінки. М. Ковалевський же був типовим представником покоління «шестидесятників».

⁷ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 52.

⁸ Там само. — С. 58.

⁹ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). — Харків, 2013. — С. 178.

Одними з маркерів «шестидесятників» було сприйняття ідей лібералізму, позитивізму, дарвінізму, «вульгарного» матеріалізму, утопічного соціалізму та анархізму у досить своєрідному поєднанні. Остаточне сприйняття М. Ковалевським ідей позитивізму, частково утопічного соціалізму та анархізму, на наш погляд припадає на студентські роки (1868–1873 рр.). Під впливом ідей П. Прудона юнак замовив собі каблучку, на якій було викарбовано: «Свобода, рівність, взаємність»¹⁰.

Як не дивно, перша закоханість у харківську діячку Є. Ковальську, також сприяла становленню М. Ковалевського як громадського активіста. Намагаючись здобути прихильність Єлизавети Миколаївни наш герой вів заняття в організованому нею гуртку, в т. ч. читав там реферати про утопічний соціалізм¹¹.

Сприйняттю та поширенню новітніх ідей не в останню чергу сприяло стажування молодих науковців в європейських університетах. Окрім підвищення загального фахового рівня власної освіти стажисти безпосередньо знайомилися з європейськими ліберальними порядками та новітніми ідеями.

Після закінчення Харківського університету у червні 1873 р. М. Ковалевський в якості університетського стипендіату стажувався у Берлінському та Сорбонському університетах¹². На його переконання, перебування у Західній Європі позитивно впливало на світогляд науковців Російської імперії: «Європейська думка пропонувала нові рішення. Повернувшись з двохрічних, а то багаторічних офіційних відряджень чи добровільних подорожей на Заході, молоді професори та викладачі розпочинали читання [лекцій] з зовсім новими завданнями, які посягли у них близьке знайомство з європейською наукою та життям»¹³.

Після захисту в 1877 р. у Московському університеті магістерської дисертації М. Ковалевський був залишений викладати історію держави та права Росії, історію держави та права

¹⁰ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 78.

¹¹ Там само. — С. 75.

¹² Там само. — С. 100–109, 121–133.

¹³ Ковалевский М. М. Дмитрий Андреевич Дриль // Вестник Европы. — 1910. — №12. — С. 427.

європейських держав, конституційне право, порівняльне правознавство. Усе життя він дотримувався ліберальних ідей, намагався донести їх студентам, виступаючи за поступове перетворення абсолютної монархії на конституційну, проведення низки реформ та загальну демократизацію суспільства. Максим Максимович у лекціях та особистому спілкуванні зі студентством високо оцінював англійську конституційну монархію, яку вважав багато у чому зразковою¹⁴.

Подальшому викладанню лекцій доктора правознавства завадили доноси ряду студентів, організовані інспектором Бризгаловим. Доноси стали приводом для звільнення його, одного з самих блискучих викладачів Московського університету у 1887 р.¹⁵ До речі, під таємним наглядом поліції професор перебував з 1877 року і до кінця життя, навіть мешкаючи довгий час за кордоном¹⁶.

Добровільний виїзд М. Ковалевського за кордон також свідчить про часткове неприйняття ним, палким прихильником політичних свобод та конституційної монархії, існуючих імперських порядків. Це неприйняття дійсності було пасивним на протязі більшої частини життя ученого. Нами не зафіксовано жодних спроб якось змінити суспільний порядок, що склався, аж до 1905 р. Наприклад, він навіть не намагався оскаржити своє несправедливе звільнення з Московського університету у проханні «на височайше ім'я» (імператора Олександра III) чи у суді.

¹⁴ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 78.

¹⁵ *Державний архів Російської Федерації* (далі – ДАРФ). — Ф. 102. — Оп. 78 (1882 р.). — Спр. 772. — Арк. 1–2; Оп. 82 (1886 р.). — Спр. 760. — Арк. 1–2; Оп. 90 (1892 р.). — Спр. 796. — Арк. 2–3.

¹⁶ Фонд 102 (поліції) ДАРФ містив численні повідомлення поліцейських агентів про М. М. Ковалевського. Як свідчить каталог архіву та документи справ, що збереглися, спостереження за політиком велося постійно у Російській імперії, Франції та інших країнах аж до його смерті та похорон. Між тим О. С. Соколов стеження охоранки за вченим обмежує 1877–1905 рр. Див.: *Соколов А. С.* Американская тема в научно-литературном наследии М. М. Ковалевского // *Американский ежегодник*. 1989. — М, 1990. — С. 172.

Пошук нових форм самореалізації привів М. Ковалевського до масонів. Дуже швидко вчений зайняв керівні посади у масонських ложах: «Космос», «Відродження», «Полярна зірка». Урядову заборону масонських лож він пояснював «побоюванням уряду як би армія не підкорилася його [масонству] впливу»¹⁷. До речі, будучи за кордоном, М. Ковалевський не намагався окрім масонських лож приєднатися до іншої таємної політичної організації.

Знайомство (подекуди дружба) М. Ковалевського з революціонерами (К. Маркс, Ф. Енгельс, П. Лавров, В. Ульянов, Г. Плеханов, В. Чернов, С. Петлюра, М. Грушевський, А. Луначарський та інші)¹⁸ не стало приводом до його залучення у лави революціонерів. Участь науковця у революційних справах до повернення у Росію у 1905 р. обмежувалася фінансовою допомогою, пошуком адвокатів, науковими розвідками¹⁹.

При усій своїй схильності до науки М. Ковалевський не був повністю кабінетним ученим. М. Карєєв у спогадах про М. Ковалевського наголошував на зв'язку між політичною ситуацією в Росії та творчістю ученого, вважаючи хибною думку про нього як «об'єктивіста найчистішої води», оскільки «сам вибір» дослідницької тематики «показує, що ним керувала не одна вчена зацікавленість», а «також інтерес до суспільного життя»²⁰. І далі: «Ковалевський був істориком-політиком, якщо під політикою розуміти прагнення до впливу на суспільне життя в ім'я певних ідеалів»²¹. Його постійно хвилювала політична ситуація у Вітчизні. Тому, коли склалися умови для активної

¹⁷ Ковалевский М. Масонство // Русские ведомости. — 1907. — №241. — 21 окт. — С. 4.

¹⁸ *Енциклопедія історії України*. — К., 2007. — Т. 4. — С. 377; *Деятели СССР и революционного движения России*: энцикл. словарь Гранат. — М., 1989. — С. 517.

¹⁹ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 105, 106, 109-113, 119, 163, 170-171, 179, 182-201, 237, 262, 264-272, 289, 295-296, 299, 300 та ін.

²⁰ Кареев Н. И. М. М. Ковалевский как историк и социолог // М. М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 173.

²¹ Кареев Н. И. М. М. Ковалевский как историк и социолог. — С. 173.

участі у політичній діяльності, вчений у серпні 1905 року повернувся з-за кордону.

М. Ковалевський розумів недосконалість існуючого світу та необхідність політичних змін ще з часів студентства. Проте до 1905 р. він намагався уникати публічної політики, обмежившись у лекціях, наукових та публіцистичних розвідках обережною критикою існуючого ладу. У листуванні та інших джерелах до цього року не простежуються бажання ученого перейти до активної, публічної політичної роботи.

Переходу від позиції зовнішнього спостерігача за суспільно-політичною ситуацією до ролі активного учасника у політичних іграх сприяло ряд факторів. Революційні події, що розгорталися у Російській імперії з січня 1905 року, примушували урядові кола оголосити початок реформування застарілої політичної системи.

Скликання імператором Миколою II парламенту створювало умови для нового виду політичної діяльності. Як доктор російського законодавства М. Ковалевський прекрасно розумів всю складність та обмеженість такого виду роботи народного представника у Росії. Тому вчений вагався чи брати участь у виборах до I-ї Державної думи. За порадою він звернувся до В. Ключевського. Знаменитий історик вважав, що професійна депутатська діяльність може стати ефективним засобом позитивних перетворень у російському суспільстві. Свій візит до колишнього колеги по Московському університету М. Ковалевський описував так: «Мені хотілося дізнатися від Ключевського, чи піде уряд на розширення прав Думи. Ми проговорили години дві, і я, як тепер, пам'ятаю його завершальні слова: 'Проект Думи, це – гутаперчевий пухир, який можна роздувати у різні боки'. Якщо так, подумав я, то наше представництво чекає та ж доля, що і представництво інших країн. Уряд давав мало, депутати вимагали більшого і добилися переходу влади до своїх рук. Адже і англійський парламентаризм розпочався з простого допуску уповноважених графських міст до вислухування урядових пропозицій і подання ні для кого необов'язкових порад»²².

²² Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 352.

Особисті мотиви М. Ковалевського походу у владу, як й інших відомих науковців, були різними. Прагматична мотивація зумовлювала їх участь у політичному житті для досягнення суто практичних результатів, спрямування політичних подій і своїх дій в інтересах групи реформаторів та суспільства в цілому. Не випадково, що російські ліберальні буржуазні партії на початку ХХ ст. були засновані переважно професорами, які вважалися у суспільстві «лівими». Прогресивно налаштована професура становила кістяк активних депутатів парламенту та Державної Ради.

М. Ковалевський, який неодноразово у своїх соціологічних, юридичних, історичних працях, лекціях та публіцистиці піднімав питання ефективності державного управління, його відповідності інтересам широких народних мас, а також ролі особистості в історії, краще був вмотивований для активної політичної роботи.

Залученню до активної політичної діяльності сприяли такі особисті риси характеру М. Ковалевського як загострене почуття справедливості, схильність до лідерства. До того ж його власні життєві цінності та політичні переконання співпали з поглядами більшості університетської професури Росії того часу.

Прикметне, що у М. Ковалевського була повністю відсутня корислива мотивація. Він не прагнув використати свою участь у політичній діяльності для отримання владних повноважень, забезпечення свого власного матеріального благополуччя чи досягнення відповідного визнання у суспільстві. Ми переконані у безкорисливості бажання М. Ковалевського принести користь простому народу. Ідея служіння простому народу, як відомо, була поширеною серед різночинної інтелігенції. Особлива місія інтелігенції як «мислячого пролетаріату» (відома назва статті Д. Писарева) стала однією з ціннісних установок у свідомості освічених кіл Російської імперії тих часів.

У джерелах особового походження мотив «залишити свій слід в історії» не був визначальним. Науковець, на нашу думку, і так прекрасно розумів свій внесок у гуманітаристику. Показово скромна оцінка М. Ковалевським своєї ролі у політичному житті Росії міститься у вступі до мемуарів: «Історичній ролі у подіях мого часу я, зрозуміло, не грав. Але я бачив багато що за своє

життя, був поставлений у сприятливі умови, щоб пізнати деякі сторони європейського і російського життя, що залишаються прихованими від людей, які дістають свої відомості з газет і журналів. Мені б хотілося, щоб ці спостереження, ці зустрічі, це іноді тісне спілкування з ученими, літераторами, політиками не пропало дарма. У моїх книгах більш-менш спеціального характеру я менше всього ділився з читачем тим матеріалом з конкретної психології, який мені довелося накопичити під час мого поневіряння по білому світові»²³.

М. Ковалевський не прагнув зробити кар'єру державного службовця. Він, за свідченням небожа, «не надавав значення різним титулам та зовнішнім відзнакам. Всілякого роду ордени... він не тільки не надівав, але навіть не зберігав»²⁴.

Нова урядова політика викликала у М. Ковалевського надії на лібералізацію політичної системи, зокрема зміну імперського законодавства, що посилювало для нього привабливість політичної (у першу чергу депутатської) діяльності.

М. Ковалевський вважав скликання Державної думи великим шансом для перетворення абсолютної монархії Романових на конституційну²⁵. У доповіді, оголошеній на засіданні Харківського юридичного товариства 11 вересня 1905 р., він закликав висувати кандидатури у депутати майбутнього парламенту «людей упевнених, які свідомо відносяться до великої місії» та «здатні надати корисні поради з численних складних питань щодо перетворення Російської імперії»²⁶.

Вчений розглядав парламент як можливий ефективний засіб вільного та ефективного вирішення багатьох важливих суспільних проблем. Він оцінював І Державну Думу не лише як головний законодавчий орган влади, а як представницьку орга-

²³ Там само. — С. 47.

²⁴ М. М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 43.

²⁵ Ковалевский М. М. Действительная природа Государственной думы: Доклад, прочитанный на заседании Харьк. юр. общества 11 сентября 1905 г. — Харьков, 1905. — С. 28–29.

²⁶ Ковалевский М. М. Действительная природа Государственной думы. — С. 28–29.

нізацію, в якій депутати делеговані більшістю населення для захисту своїх інтересів. Тому науковець виступав за зміну виборчого закону, що дозволило б більше громадян допустити до участі у виборах²⁷.

Як юрист за фахом сам М. Ковалевський був найбільше придатний саме для законотворчої роботи. Важливими також залишалися проблеми легітимації суспільних змін, контроль за урядовою політикою, формування нової політичної еліти, здатної на справжні демократичні перетворення у країні.

М. Ковалевський був самим активним депутатом I-ї Державної Думи від Харківської губернії.

У своїй депутатській роботі діяч був у порівнянні з іншими народними представниками більш самостійним в силу свого характеру, глибоких знань у сфері політики та законодавства, офіційної неналежності до жодної з парламентських фракцій.

Не будучи офіційно членом партії конституційних демократів, М. Ковалевський фактично працював разом з парламентською фракцією цієї партії. Політик не завжди дотримувався внутрішньої фракційної дисципліни: «К.-д. відносилися до мене з обережністю, не завжди упевнені в тому, що я голосуватиму з ними в унісон. І, проте, мене обрали головою і членом багатьох комісій» парламентських²⁸. Отже, Максим Максимович обрав собі таку модель поведінки, яка б унеможливлювала суттєвий вплив інших учасників політичного процесу на нього.

М. Ковалевський виступав у I-й Державній Думі 62 рази з більшості питань, що обговорювалися. Знаменитими стали його виступи з питань: про смертну кару, про амністію, про свободу зборів, про друк, про політичну відповідальність Кабінету міністрів тощо²⁹.

Неодноразово у промовах депутат посилався на досвід парламентаризму і законодавства в Англії, США, Франції та

²⁷ Ковалевский М. М. Действительная природа Государственной думы. — С. 11–14.

²⁸ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 367.

²⁹ *Собрание речей* гг. депутатов Государственной Думы I и II созыва. — СПб., 1908. — Кн. 1. — С. 20, 52–55, 85–90, 104, 129–131, 251–253, 293–297.

інших західних країнах. З цим досвідом Максим Максимович знайомився не лише зі книжок, а і безпосередньо під час подорожей по західних країнах, під час зустрічей з їх провідними політичними діячами та міністрами.

Після поїздки у 1882 р. до США М. Ковалевський, наприклад, позитивно оцінив високий рівень захисту громадянських прав: «Ніде... права людини та громадянина у такій мірі не поставлені вище закону як в Америці»³⁰. Він називав Англію кращим взірцем монархії, наголошуючи, що «англійські порядки цілком можуть пристосуватися до демократичного ладу та більш широкого рівноправ'я національностей» в інших країнах³¹.

Учений проявив себе і як талановитий публіцист, редактор і видавець журналів «Вестник Европы», «Критическое обозрение», газети «Страна». Публікація промов, листів, звернень збільшувала суспільний резонанс тієї чи іншої суспільної проблеми, слугувала засобом тиску на провладні кола: «Мої промови часто служили мені матеріалом для статей. Бажаючи вплинути на хід дебатів... задарма розсилав мою газету значному числу депутатів, без відмінності партій»³².

Найбільше таких публікацій у газеті «Страна» («Равенство»), де М. Ковалевський друкував, окрім своїх та інших депутатів промов, різноманітних листів, звернень, статті на актуальну політичну та історичну тематику: «жіноче питання», репресії щодо революціонерів, ліквідація станової нерівності тощо.

М. Ковалевський активно виступав проти введеної урядом смертної кари, вважаючи головним конституційним правом навіть злочинця «право на життя»³³. Намагаючись призупинити

³⁰ Ковалевский М. Национальный характер североамериканцев // Рус. ведомости. — 1883. — №72. 14 марта. — С. 2.

³¹ Ковалевский М. Женский вопрос // Страна. — № 94. — 1906. — 9 июня. — С. 1–2.

³² Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 367. Особисте листування, наприклад с С. Ю. Вітте (Російський державний історичний архів. Ф. 1622. — Оп. 1. — Спр. 1008. — Арк. 1), підтверджують ці слова.

³³ Страна. — 1906. — №141. — 23 авг. — С. 1.

застосування смертної кари на той час, доки відповідний законопроект опрацьовувався у парламенті, він запропонував депутатам звернутися з відповідною петицією до царя. Зібравши декілька тисяч підписів депутатів та інших громадських діячів, М. Ковалевський сам відвіз петицію до літньої резиденції Миколи II (Петергоф). Але «ніякої відповіді на неї не послідувало»³⁴.

Виступаючи проти застосування смертної кари до революціонерів, М. Ковалевський в той же час негативно оцінював діяльність останніх по поглибленню політичної кризи у Росії. У листі до свого друга і колишнього колеги по Московському університету О. Чупрова від 14 грудня 1905 р. М. Ковалевський жорстко критикує і поведінку відомих політиків з ліберального табору за дестабілізацію ситуації усередині країни: «Ліберальні земці усі простягають руку наліво, незважаючи на заподіювані їм образи, бояться виявити класовий інтерес, скаржачись, що їх грабують або збираються грабувати, повторюють, як папуги, узятую напрокат формулу ‘загальний, рівний, прямий і таємний’, не розуміючи або не бажаючи зрозуміти, що при ній вибір забезпечений тим, хто пообіцяє селянинові землю дарма. Уся ця ліберально-демократична комедія з урочисто-надутим Муромцевим у ролі голови і каркаючим Кокошкіним у ролі конституційного радника, з Милюковим, який пробирається у дамки, і Петрункевичем, який мріє доки тільки про портфель, справляє враження суцільної мерзенності. Господа ці всього бояться – навіть того, щоб називати речі по імені: бунт матросів – бунтом, а грабіж садиб – грабунком. Я марно пропонував їм... подібного роду резолюції. У них бракувало сміливості прийняти їх... У кого є гроші, перевозять їх за кордон, кваплячись... Паніка і розчулення перед власною великодушністю! А народ, озлоблений економічними настроями, що породжуються страйками, накидається з люттю на студентів, жидів та інтелігенцію, яка у свою чергу нічого не знаходить іншого, як обзивати його чорною

³⁴ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 368.

сотнею і хуліганями, або ще заявляти, що усі шаленства черні викликані підбурюванням»³⁵.

Політична, в тому числі партійна, боротьба, на переконання М. Ковалевського не повинна мати наслідком делегітимацію влади монарха та поширення незаконних та хуліганських форм поведінки громадян. Тому М. Ковалевського так вразила агресивна поведінка студентів під час його лекції у Російській школі суспільних наук (Париж, 24 листопада 1905 р.): «Після мого приїзду студенти школи попросили мене прочитати їм лекцію про російські події, а потім зажадали від мене звіту, як я смію не бути республіканцем у Росії. Лекція закінчилася оплесками і свистами... Я припинив читання, і школа закрита не то тимчасово, не то назавжди. І до кращого. Тепер уже ніхто не хоче вчитися й усі зайняті тільки тим, щоб впроваджувати в інших чесні переконання наклепом і фізичним насильством. Червоні хулігани коштують чорних»³⁶.

Вчений розумів причини масових протестів проти існуючої влади, проте їх не підтримував. У тому ж листі до О. Чупрова від 14 грудня 1905 р. він так описав революційні події: «Я виніс враження наче з будинку божевільних, в якому одні страйкарі знають, що роблять, а революціонери до них примазуються, запевняючи, що вони орали. Самі ж страйкарі домагаються зовсім не восьмигодинного робочого дня, оскільки найбільш розумні усвідомлюють, що наслідком буде закриття фабрики... Вони розраховують на психічну дію, що їх страйк чинить на уряд, який здається ним перебільшено слабким»³⁷.

М. Ковалевський виступав за таку демократизацію політичної системи, яка б передбачала свободу критики та наявність урядової опозиції; реальний захист конституційних прав та свобод. Він вирізняв прийнятні (парламентські, опозиційна преса, петиції) та недопустимі (бойкот, терор, повстання, революція) форми політичного протесту.

³⁵ «*Слушателей будет много...*». Русская высшая школа общественных наук в Париже по письмам М. М. Ковалевского. 1901–1905 гг. // Исторический архив. — 1993. — № 6. — С. 176.

³⁶ Там само. — С. 176.

³⁷ Там само.

М. Ковалевський очолював думську делегацію на міжпарламентській конференції. Вже після приїзду до Лондона делегація дізналась про розпуск Думи імператором. Промова М. Ковалевського на конференції у британському парламенті неодноразово переривалася аплодисментами. Завдання вже розпущеної І-ї Державної думи промовець визначив так: «Врятувати велику країну від режиму свавільства та насилля»; «забезпечити мирний розвиток російського народу», «дати державі нові основи свободи та закону»³⁸.

Після повернення з Лондону до Петербургу М. Ковалевський відмовив князю П. Долгорукову підписати Виборзьку відозву від 9 (22) липня 1906 р., в якій 180 депутатів колишньої І-ї Державної думи закликали населення до громадянського спротиву. Свою відмову він пояснював тим, що інше рішення позбавило б його перед власною совістю права вважати себе доктором з державознавства: «Ніхто з фахівців цієї науки не може допустити заклику підданих до неплатежу податків і до відмови нести військову повинність»³⁹. Політик особливо засуджував дії, спрямовані на послаблення державності. Легітимність інститутів влади, представником одного з яких М. Ковалевський на той час через розпуск Думи перестав бути, слугувала для нього однією з гарантій стабільності держави.

Ставлення М. Ковалевського до уряду на чолі зі П. Столипініним було різко критичним. Після замаху на прем'єр-міністра у своїй газеті Максим Максимович публічно звернувся до нього з такими словами: «Людина, яка знайшла у собі достатньо сили волі, щоб залишитися на своєму небезпечному посту, що вже коштував йому тяжких жертв, заслуговує того, що йому сказали прямо: Ви помиляєтесь — бажаючи добра батьківщині, Ви готуєте їй страшенні лиха... Ви отримали у спадок накопичену десятиріччями ненависть. Вона породжена нездійсненими надіями, невиконаними обіцянками, прикладами волаючого безправ'я, спричиненого Вашими попередниками, та

³⁸ *Равенство*. — 1907. — №1. — 18 июля. — С. 2.

³⁹ *Ковалевский М. М. Моя жизнь. Воспоминания*. — С. 373.

грубого насилля, в якому самі Ви не без вини»⁴⁰. І далі про помилкову урядову політику так: «Не можна виховувати суспільство у дусі поваги до влади, до закону в обстановці розстрілів та погромів. Не можна вимагати, щоб воно виступило діяльним фактором у боротьбі з підпільними рухами, якщо Ви відняли у нього віру у здобуття свободи шляхом відкритого та сміливого слова, яке сказано у середовищі представників, посланих народом. Ви спричинили у ньому усвідомлення, що мета виправдовує засоби, та позбавили самих себе можливості справедливого протесту проти аморальності тих заходів, з якими ваші вороги борються з Вами»⁴¹.

Характерною рисою політика були чесність та відкритість. Максим Максимович вважав нижче своєї гідності «коригувати» переконання залежно від ситуації: «Говорити проти моїх переконань ніколи не приходило мені у голову»⁴².

На виборах по Харківській губернії до II-ї Думи М. Ковалевському не вистачило всього трьох голосів для того, щоб пройти у виборщики. Невдачу на виборах він значною мірою пов'язував з власною передвиборною діяльністю. Політик виступав за урядовий викуп поміщицьких земель та за вільний вихід з общини. Звісно, що через такі радикальні гасла частина землевласників Харківського повіту проголосували проти М. Ковалевського.

Незабаром М. Ковалевський був делегований до Державної ради Петербурзьким університетом. Перший раз це сталося під час додаткових виборів у лютому 1907 р. замість професора-фізика І. Боргмана⁴³. У жовтні 1909 вчений був обраний знову на 9-річний термін⁴⁴.

⁴⁰ Ковалевский М. Откровенное объяснение // Страна. — 1906. — №141. — 23 авг. — С. 1.

⁴¹ Ковалевский М. Откровенное объяснение. — С. 1.

⁴² Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 366.

⁴³ Зоць С. А. Общественно-политическая деятельность и государственно-политические взгляды М. М. Ковалевского: дис... канд. ист. наук : 07.00.02. — Орёл, 2007. — С. 74.

⁴⁴ Там само.

У Державній раді Максим Максимович став лідером «лівих» («прогресивної групи»), багато років працюючи у комісіях законодавчих пропозицій та соціального законодавства⁴⁵. Професор гаряче захищав суд присяжних, виступив проти поширення загальноімперського законодавства для Фінляндії (бо не враховані місцеві традиції, звичаї)⁴⁶.

М. Ковалевський у політиці намагався дотримуватися принципів плюралізму, толерантності, компромісу. Його поведінка у політичному бомонді відзначалася також і такими рисами, як висока загальна та політична культура, глибока обізнаність у політичних та законодавчих питаннях.

На відміну від наших сучасних політиків, котрі всіляко демонструють на публіці своє несприйняття політичних опонентів, М. Ковалевський рідко опускався до відвертих звинувачень на їх адресу⁴⁷. М. Туган-Барановський наголошував, що М. Ковалевський мав політичних, але не особистих ворогів, оскільки не був здатний «до особистої ворожнечі чи ненависті»⁴⁸.

Депутатський мандат та членство у Державній Раді допомагали Максиму Максимовичу клопотати перед владою стосовно заарештованих та засуджених⁴⁹.

У січні 1906 р. М. Ковалевський став одним з організаторів та керівників партії демократичних реформ. У програмі партії проголошувалися такі завдання: земельна реформа, у тому числі обмеження великого землеволодіння та наділення безземельних та малоземельних селян-орендарів ділянками з державного

⁴⁵ Кони А. Ф. М. М. Ковалевский в законодательной деятельности // Вестник Европы. — 1916. — №4. — С. XVII; Зоць С. А. Общественно-политическая деятельность и государственно-политические взгляды М. М. Ковалевского. — С. 74.

⁴⁶ Кони А. Ф. М. М. Ковалевский в законодательной деятельности. — С. XXV.

⁴⁷ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 402–405 та ін.; М. М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 52.

⁴⁸ М. М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 52.

⁴⁹ Там само. — С. 51.

земельного фонду; розширення прав парламенту, який мав бути двопалатним; нове виборче законодавство з «загальним, рівним, прямим та закритим» голосуванням; розширення місцевого самоуправління, що передбачало автономію окремих областей (у першу чергу Царства Польського та Великого князівства Фінляндського); загальна безоплатна та обов'язкова початкова освіта; реальне дотримання політичних прав і свобод, в тому числі рівність усіх громадян незалежно від статі, національності та віросповідання, свобода слова та віросповідання, право на зібрання та створення політичних спілок та товариств, свобода виїзду за кордон тощо⁵⁰.

Після припинення діяльності партії наприкінці 1907 р. Максим Максимович відійшов від активної партійної роботи. Частково це пояснюється проблемами зі здоров'ям та його великим навантаженням як громадського діяча. На той час поряд з викладанням у ряді петроградських вишів він головував у Вільному економічному товаристві, Петербурзькому юридичному товаристві, Російському відділенні Міжнародного товариства миру, був активним членом товариства англійського прапору, літературно-політичного гуртка імені О. І. Герцена, Петроградського товариства народних університетів, Товариства зближення Росії з Америкою, Товариства англо-російського зближення тощо.

Зниження політичної активності М. Ковалевського головним чином було обумовлене певним розчаруванням поведінкою політичною еліти та пасивністю народних мас: «Пора, нарешті, дати собі звіт у тому, що всяка соціологічна теорія, що передбачає настання відомих політичних наслідків від зростання ідей, техніки і відповідних змін у народній психиці, народному виробництві та обміні, незмінно відштовхується від тієї думки, що люди докладуть свідомі зусилля щодо поліпшення свого матеріального і духовного стану, а не сидітимуть, склавши руки, в очікуванні, що хід подій обернеться в їх сторону і зіграє для них ту ж роль, яку добра погода грає у побуті землероба. Пасивність є межа народу, покликаного не до самовизначення своїх доль, а до підпорядкування начальству. Вона непримирен-

⁵⁰ *Вестник Европы*. — 1906. — №4. — С. 786–793.

на з самим існуванням представницької системи, все значення якої і полягає в тому, що вона відкриває для підданих можливість самодіяльності... Залишити вибори напризволяще рівнозначно передачі бюрократії колишнього керівництва справами держави, рівнозначно визнанню свого розумового і морального убозтва, своєї нездатності бути громадянином, а не простим обивателем. Відмова від боротьби за те, з чим ми зв'язуємо благо нашої батьківщини, є акт зради народові, зради власному переконанню, зради і всьому своєму минулому. Це — акт ганебний, в якому не можна буде виправдовуватися жодними посиленнями на те, що депутати безпорадні проти чиновної запруды, що здійснюється членами Державної ради, проти невловимого впливу якихось вищих сфер і самозваних рятівників Вітчизни, усіляких блаженних, войовничих ченців, гіпнотизерів-шарлатанів⁵¹, обійдених підвищенням честолобців і всіх тих паразитів, які живуть зрадою народних інтересів і підлабузництвом перед вищими світу сього»⁵².

Максим Максимович прекрасно розумів неможливість «проведення усіх накреслених реформ у дві-три парламентські сесії»⁵³. Однак, на його переконання, «здаватися, не випробувавши всіх засобів боротьби, рівносильно ганебній втечі з того поля битви, яким є вибори»⁵⁴.

На гранитному пам'ятнику, що встановлений на могилі М. Ковалевського, окрім крайніх дат його життя та назв головних його праць, вигравірувані слова: «Історику та вчителю права, борцю за свободу, рівність та прогрес». У цьому написі вся сутність громадсько-політичної діяльності М. Ковалевського. Вчений-теоретик, який змінив своє ставлення до влади. Ідеолог російського лібералізму, який у 1905 році перейшов від пропаганди реформ до спроб втілення своїх планів реформування суспільства, працюючи у владних структурах Російської імперії до своєї смерті. На цьому тернистому шляху теорії та

⁵¹ Натяк на Г. Ю. Распутіна.

⁵² *Ковалевский М.* Задача прогрессивных партий на будущих выборах // Русское слово. — 1912. — №48. — 28 февр. — С. 2.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

практики державного будівництва М. Ковалевський проявив себе принциповим та відповідальним політиком, вмілим партійним організатором, талановитим публіцистом.